

Nizami Gəncəvinin milli mənsubiyyətinə dair bəzi qeydlər

(Əvvəlki ötən sayımızda)

Xilafətin tənəzzülü dövründə (IX-XI əsrlərdə) Azərbaycan ərazisində təşəkkül tapan dövlətlərdən biri də ilk mərkəzi Dəbil olan Şəddadilər dövləti (951-1088) idi. Bu dövlətin paytaxtı uzun müddət - 117 il Gəncə şəhəri olmuşdur (16, s. 305, 307). Nizamiyə qədərki Gəncənin yüksəlişi, inkişaf etmiş bir mədəniyyət mərkəzinə çevrilməsi də bu dövrdə baş verir. Bu zaman artıq oğuz türklərinin Azərbaycana, o cümlədən Gəncəyə böyük axınları başlamış, Gəncədə hakimiyyət Səlcuq hakimlərinin əlinə keçmişdir. Rusların 944-cü il yürüşündən sonra aparıcı mövqeyini itirib tənəzzülə uğrayan Bərdədən sonra Gəncə bütün Arranın paytaxtına çevrilmişdir. Yaqut əl-Həməvi (1179-1229) "Mucam əl-buldan" əsərində Bərdəni bir Azərbaycan şəhəri kimi təsvir etsə də, "Bərdə çox böyük şəhərdir" deyənlər əl-İstəxrinin məlumatının artıq köhnəliyini, həmin şəhərdən bir şey qalmadığını nəzərə çatdırır və qeyd edir ki, Bərdədən Gəncəyədək 8 fərsəx (təxmin. 50 km-ə yaxın - L.Ə.) məsafə vardır (17, s. 20).

Gəncə şəhərinin meydana gəlməsi haqqında çoxlu fikirlər irəli sürülmüşdür. Şəhər yerində arxeoloji qazıntı işləri aparmış İ.M. Cəfərzadə belə hesab edir ki, Gəncə həmin yerdə, özünü inkişaf etmiş mədəniyyəti olan qədim yaşayış məntəqəsindən əmələ gəlmişdir. Sonralar o, qala divarları ilə əhatə olunmuş və inkişaf etmişdir (18, s. 220).

Orta əsrlərdə Azərbaycan əhalisindən bəhs edən Z. Bünyadov qeyd edir ki, bəzi tədqiqatçılar kimi, türkləşmənin XI-XII əsrlərdə baş verdiyini qəbul etmək səhv olardı. Türkləri Azərbaycan ərazisinə kənardan gəlməsi bir ünsür hesab etmək də səhvdir, çünki onda yerli böyük və çox yığcam türk tayfa təşəkkülünün varlığını göz yumulur. Türkləşmə prosesi yalnız türk aborigenlərinin cənubdan gələn oğuzlar və şimaldan gələn qıpçaqlarla qarışması nəticəsində sürətləndi (14, s. 199-200). Azərbaycanda, o cümlədən Gəncə ərazisində Erkən orta əsrlərdə türklər kifayət qədər sıx məskən salmışdılar. Bizans tarixçilərinin (məsələn, Bizanslı Menandrin) və ərəb müəlliflərinin (Əl-Bəlazuri, Ət-Təbəri və b.) əsərlərini təhlil edən Z. Bünyadov aşağıdakı faktları nəzərə çatdırır: "576-cı ildə külli miqdarda sabir hünrləri Gəncə (Sakaşen) sahasına köçürülmüş, beləliklə də Kür və Araz çayları arasındakı yerlərdə hünrlər ölkəsi əmələ gəlmişdir. Ərəb müəllifləri bu hünrlərin "tarxan" adlandırıldığını (14, s. 200). Ərəblər tərəfindən Şimali Azərbaycana, burada türklərin çoxluğuna görə "Xəzər ölkəsi" adlandırılması, Araz vadisində, Beyləqanda, Varsanda türk dilinin yayılması haqqında da məlumatlar var (14, s. 201). Hələ 1951-ci ildə Ankarada (1989-cu ildə isə Bakıda - L.Ə.) nəşr olunan məqaləsində Mirzə Bala Məmmədzadə qeyd edirdi ki, albanların Araz və Kür çayları arasına çəkilməsi Dərbənd keçidi ilə cənuba doğru axan Sabir, Hun, Bulqar, Xəzər və b. türk tayfalarının tezyiqli altında baş vermiş, VII əsrin əvvəlində Albaniya tamamilə xəzərləşmiş, ərəblər Azərbaycanı istila etdikləri zaman isə bütün Qafqazla bərabər Albaniya da "Xəzərlər məmləkəti" adını vermişlər (19, s. 122). Bu sözlərin ardınca müəllif yazır: "X əsrdə Azərbaycanda olmuş Müqəddəs Araz, Savalan və Ərdəbil bölgəsində müxtəlif dillərdə danışıldığını, İbn Havqal bu dillərin nə xalis farscaya bənzədiyini, A. Semülküfi isə Ərdəbilin şimalında Araz və Beyləqan bölgələrində Xəzər türkcəsinin yayılmış olduğunu, hətta fars əslindən olanların belə təmiz xəzərə danışdıqlarını qeyd edirlər" (19, s. 122). Tanınmış dilçi alim Q. Vorosil de bəhs etdiyimiz məsələyə münasibət bildirərək qeyd etmişdir ki, "Al-

baniya // Aranın avtoxtonları ilə Cənubi və Şərqi Qafqazın türkdilli əhalisi arasında o dövrdə təkə hərbi, siyasi və iqtisadi deyil, eləcə də sonralar da inkişaf edən six etnodillə əlaqələri vardı. Görünür, elə buna görə Aran şahı, Cavanşirin qardaşı oğlu və varisi Varaz-Trdat 682-ci ildə Aran camaatına müraciətində bildirmişdir ki, türk (hun) xəzərlər artıq ölkə əhalisinin bir parçasıdır" (20, s. 48). Türk-xəzər dili təkə Albaniya (Aran) ərazisində deyil, Qafqazın digər bölgələrində də yayılmışdır. Bunu "Kartlis sxovreba" ("Kartli çarlarının həyatı") adlı XI əsr gürcü xronikasında əksini tapan aşağıdakı məlumatdan da görmək olar: "Beləliklə, Kartlide (Şərqi Gürcüstanda - L.Ə.) bütün bu tayfalar qarışmış və burada gürcü, xəzər, suriya, yəhudi və yunan dillərində danışmışlar. Bu dilləri bütün Kartli çarları, bütün kişi və qadınlar bilirdilər" (21, s. 27).

"Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixində" adlı monoqrafiyasında tanınmış alim Q. Qeybullayev azərbaycanlıların mənşəyi haqqında mövcud olan konsepsiyaların şərhini verir. Bu zaman o, tarixi Albaniyanın (son antik dövrdə və orta əsrlərdə Arranın) əhalisi ilə bağlı cəmiyyəti belə ifadə edir: "Albaniyanın türk tayfalarının kimlər və saklarla qaynaq-qarışması nəticəsində alban xalqı yaranmışdır. Bu xalqın V-VII əsrlərdə yazısı da türkce idi. XI-XII əsrlərdə səlcuq oğuzları nə cənubda, nə də şimalda heç kimi türkləşdirməmişdir. Azərbaycan dili gətirilən dil deyil, kökləri ilə qabaqkı minilliklərdə gədən dildir. Səlcuq oğuzları Azərbaycanın hər iki hissəsində türklərin sayını artırmış və Azərbaycan dilində türk dillərinin oğuz qrupuna aid dillər üçün seçiyəvi xüsusiyyətləri çoxaltmışdır" (22, s. 30).

Yuxarıdakı qeydlər bir daha göstərir ki, Nizami dövrü Gəncəsi üçün türk layı və türk dili seçiyəvidir. XII-XIII əsrlərdə Gəncə təkə Qafqaz miqyasında deyil, həmçinin Yaxın və Orta Şərqdə ən iri şəhərlərdən biri kimi mühüm ticarət-sənət mərkəzi idi. Gəncə Şəddadilərdən sonra Səlcuq sultanlarının - canişinlərinin paytaxtı, sonra isə Eldenzilərin paytaxtlarından biri olmuşdur (23, s. 185). Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, İraq Səlcuq sultanı Mahmudun dövründə (1118-1131) Azərbaycanı onun qardaşı Məsud idarə edirdi. 1130-cu ildə qardaşları arasında bağlanan sülhə görə Məsud Gəncə şəhərini iqtidara almışdı (24, s. 275). Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığı isə bilavasitə Azərbaycan Atabəylər dövlətinin mövcud olduğu dövrə (1136-1225) təsadüf edir.

Arranın qədim paytaxtı Gəncədə doğulan Nizami ilk növbədə öz xalqının oğlu idi. O, dövrünün tələblərinə və ədəbi ənənələrinə uyğun olaraq əsərlərini fars dilində qələmə almış olsada, real həyat hadisələrinin bədii əksini verərək ilk növbədə doğma xalqının məişətini əsas kimi qəbul edir, Azərbaycan-türk düşüncə tərzinə söykənir, xalq ədəbiyyatımızdan bəhrələnirdi. Akademik Həmid Araslı özünün "Nizamidə xalq sözləri, xalq ifadə və zərbül-məsələləri" məqaləsində bu haqda belə yazır: "Nizami əsərlərini farsca yazmasına baxmayaraq, həmişə bir azərbaycanlı kimi

düşünmüş, öz obrazlı ifadələrini həmişə xalqdan, canlı xalq dilindən almışdır" (25, s. 139). Alim Nizamini "türkcə düşünüb, farsca yazdığını", türk folkloruna məxsus atalar sözü və məsəllərdən istifadə etdiyini nümunələrlə də əsaslandırmışdır.

Nizamini ana dili türkce danışan, əsərlər də yazdığı onun öz misralarından bəlli olur. Belə ki, şair "Yeddi gözəl" poemasının müqəddiməsində: "Türkcəmi bu həbəşdə almazlar, mütləq ləzzətli dovğa yeməzlər" - deyir (26, s. 45). Onun Azərbaycan dilində də əsərlərinin olduğuna, lakin tarixin hansısa rəfində, küncündə itib-batdığı ehtimalına H. Araslı, M. Əlizadə, A. Rüstəmov kimi alimlər böyük inamla yanaşmışlar.

Məşhur "Qılınc və qələm" romanının müəllifi M.S. Orudubadi 1939-cu ildə "Ədəbiyyat qəzeti"ndə dərc etdiyi "Nizamini dövrü və həyatı" adlı silsilə məqalələrindən birində Nizamini Azərbaycan türkcəsində olan əsərlərini bizdə gəlib çatmamasının səbəbləri haqqında maraqlı bir mülahizə ilə çıxış edir: "Qızıl Arslanla Toğrul arasında gedən mübarizə və bunun təsiri qarşısında bir-birinin dalaqla başlanan mühacirət böyük şairin ədəbi irsinə də təsir elədi. Nizami ailəsi də basqınlar nəticəsində bir neçə kərə mühacirətə və Gəncəni buraxmağa məcbur olmuşdu. Buna görə də böyük şairin bir çox əsərləri, hətta Azərbaycan dilində yazdığı bir çox mühüm əlyazmaları məhv olmuşdur" (27, s. 2). Bu fikirlər ehtimal olsa da belə, Nizamini əsərlərinin bir qisminin itməsi səbəbini izah edir.

Məlumdur ki, Nizamini milli mənsubiyyətini araşdırıb onun azərbaycanlı bir türk olmasını inkar edənlər daha çox şairin İrənin Qum şəhərində anadan olması fikrinə istinad edirlər. Şairin atasının Qumda doğulması ehtimalı daha çox XVIII əsr İran təskirəçisi və şairi Lütfəli bəy Azərinin "Atəşgəddə" əsərindəki qeyidlərdən qaynaqlanır. Belə ki, müəllif şairin "İskəndərnamə" poemasının ikinci hissəsindəki bir beytə istinad edərək onun əslən Qumdan olduğunu göstərir.

Ço dor gərçə də bəhrə-Gəncə qoməm, Vəli əz qohestane-şəhrə-Qoməm. Beytin tərcüməsi belədir: Dür kimi Gəncə dənizində itləm də, Dağlıq ərazi olan Qum şəhərindənəm.

Hazırda arəb gündəmə gətirilən və müzakirələrə səbəb olan bu yerin Azərbaycanın Qax rayonundakı Qum kəndi olması barədə fikirlər də var. Bununla əlaqədar nəzərə almalıyıq ki, Y.E. Bertels, H. Araslı və b. nizamışunas alimlər öz tədqiqatlarında yuxarıda verdiyimiz beytin Nizamini daha qədim əlyazmalarında olmadığını göstərmiş, onun sonralar katiblər tərəfindən əlavə edildiyini söyləmişlər. Y.E. Bertels hələ 1940-cı ildə "Böyük Azərbaycan şairi Nizami" kitabında bu xüsusda yazırdı: "Mənə məlum olan Nizami əlyazmalarından ən yaxşısı və ən qədimi olan Paris Milli Kitabxanasına məxsus və 763-cü ildə (1360) üzü köçürülmüş əlyazmasında da bu misra yoxdur" (7, s. 26).

Nizamini anasının kürd əsilli olmasına gəlincə isə onu dəyə bilirik ki, bu da Nizamini "Leyli və Məcnun" əsərindəki bir beytdən doğan nəticədir. Beyt özü belədir:

Gər madere-mən Reiseyi-qord (və ya Gər madere-mən reiseyi-kord) Mader səfatına pişə-mən mord.

Bu misraların Azərbaycan dilinə tərcüməsi ayrı-ayrı mənbələrdə müxtəlif cür səslənir. Ə. Səfərlilə və X. Yusiflinin "Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabında beytin hərfi tərcüməsi, haqlı olaraq aşağıdakı kimi verilir:

Mənim anam igid Reise Ana sifətində qarşımda ölüdü. (28, s. 122)

M.Ə. Rəsulzadə "Azərbaycan şairi Nizami" adlı əsərində bu beyt haqqında, daha doğrusu beytdəki "reiseyi-kord" birləşməsi barədə yazır: "Bəzi

tədqiqatçılar, o cümlədən Vahid Dəstgirdi "Reise"ni Nizamini anasının adı kimi qəbul etmişlər. Lakin həmin söz birləşməsinin tərkibindən görünürdü ki, bu söz birləşməsi, o, şəxsi ad deyil, sadəcə olaraq bir tituldur. Kürd reisesi deməkdir. Umumiyyətlə "Reise" adlı qadın adı indiyə qədər bizə rast gəlməyib" (11, s. 35).

Beytin ümumi məzmununa gəlincə isə "kord" sözünü ərəb qrafikasına uyğun şəkildə "qord" kimi oxunur ki, bu da onun igid, ayılmaz, mərd mənalarını ifadə etdiyini göstərir. Bu zaman şairin bu misralarda qadına xas nəvazişli qayğıkeşlik ilə igidlik sifətini anasına birləşdirməklə maraqlı təzad da yaratdığıdır, heç də anasının milli mənsubiyyətini bildirmək istəmədiyini görürük. Deməli, şairin anasının kürd, atasının isə Qumdan olan fars olması fikri öz təsdiqini tapmır.

Yuxarıda Nizamini ana dilində - türk dilində yazdığı əsərlərini bəzə gəlib çatmaması barədə M.S. Orudubadının mülahizəsinə toxunduq. Burada onu da unutmaq olmaz ki, əsrlər boyu Azərbaycanı, onun Təbriz, Ərdəbil, Urmiya, Gəncə və b. iri şəhərlərini dağıdıb qarət edən işğalçılar buradakı zəngin kitabxanalar, əlyazmaları da yandırmış və ya talan edib aparmışdılar. Təsədüfi deyil ki, tədqiqatçılar Azərbaycanın keçmişinə, xüsusilə tarixi, ədəbiyyatı və coğrafiyasına dair nümunələri zərər-zərər ayrı-ayrı mənbələrdən, digər ölkələrin kitabxanalarından toplamalı, araşdırmaq məcburiyyətində qalırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Тамашивили А. О. Из истории изучения в СССР творчества Низами Гянджеви: вокруг юбилей - Е. Э. Бертельс, И. В. Сталин и другие / Неизвестные страницы отечественного востоковедения [сборник]. Москва: Вост. литература, 2004. с. 173-199.
2. Гомоза В. В. Азербайджанизация Низами // Вестник Санкт-Петербургского Университета (СПбГУ). Сер. 13, 2011. Вып. 3, с. 113-120.
3. Мамедов Дж. М. О некоторых спорных вопросах относительно родины и национальности Низами Гянджеви // Вестник СПбГУ. Сер. 13, 2010. Вып. 1, с. 106-116.
4. Дроздов В. А. Отзыв о статье Валды Гомозы "Азербайджанизация Низами" // Вестник СПбГУ. Сер. 13, 2011. Вып. 3, с. 121-126.
5. <https://manera.az/edebiyat/8977-nizamini-kimler-farslashdirilmaq-isteyir.html>
6. История Ирана. Отв. редактор проф. М.С.Иванов. Москва: Изд-во МГУ, 1977. 488 с.
7. Бертельс Е.Э. Великий Азербайджанский поэт Низами. Баку, АЗФАН, 1940. 147 с.
8. Rüstəmov A. (R. Azadə). Nizami Gəncəvi (həyatı və sənəti). Bakı: Elm, 1979. 209 səh.
9. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Elm, 1991. 284 səh.
10. Rəsulzadə Mehmed Emin. Nizami. Türk dünyası araşdırmaları vakti. Ankara: Milli Eğitim basım evi, 1951. 402 səh.
11. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: Azərmeşr, 1991. 232 səh.
12. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı: Lider, 2004. 432 səh.
13. Bünyadov Ziya. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007. 424 səh.
14. Пахомов Е.А. Пеллеяйские надписи Дербенда // Известия обшест. и изучения Азербайджана (ООИЯ). № 8, вып. В. Баку, 1929. с. 26-39.
15. Şərifli M. IX əsrin ikinci yarısı - XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı: Turxan NRB, 2015. 460 səh.
16. Якут ал-Хамани. Мулжам ал-булдан. Сведения об Азербайджане. Перевод с араб. З.М.Бунытова и П.К.Жузе. Баку: Элм, 1983. 34 с.
17. Джафариде И. Старая Гянджа (Родина Низами) / Низами. Сборник 4-й. Баку: Азернешр, 1947. с. 194-221.
18. Məmmədzadə Mirzə Bala. Azərbaycan tarixində türk Albaniya // Azərbaycan (ədəbi-bədii jurnal). № 10, 1989, s. 119-130.
19. Vorosil Q. Qafqaz Albaniyası. Bakı: Öyrətmən, 1993. 108 səh.
20. Мровети Леонти. Жизнь Карталийских царей. Москва: Наука, 1979. 104 с.
21. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən. Bakı: Azərmeşr, 1994. 248 səh.
22. Z.M. Bünyadov. Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Elm, 1985. 268 s.
23. История Востока. В шести томах, т. I. Восток в средние века. Москва: "Восточная литература" РАН, 1999. 716 с.
24. Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı: Gənclik, 1989. 732 səh.
25. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı: Lider, 2004. 336 səh.
26. Orudubadi M.S. Nizamini dövrü və həyatı. Ədəbiyyat qəzeti, 3 noyabr 1939-cu il. № 35.
27. Səfərlilə Ə., Yusifli X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Ozan, 1998. 632 səh.

Lalə ƏLİZADƏ,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent